МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет соціально-психологічної освіти та фізичної культури
Кафедра психології

Допущено до захисту
« » травня 2026 р.
В.о. зав. кафедри
_____ Борис ЯКИМЧУК

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Виконала студентка IV курсу,
П/41групи
Спеціальність: 053 Психологія
Освітня програма: Психологія
Лукашевська Яна Русланівна
Керівник – кандидат психологічних наук, доцент
Дудник Оксана Андріївна

Умань – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП ……..…….... 3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ …… 7

1.1. Сутність емпатії як психологічного феномену ……. 7

1.2. Соціально-психологічні умови розвитку емпатії …….. 14

1.3. Особливості формування емпатії у молодших школярів ……..…. 17

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ……..….. 22

2.1. Організація емпіричного дослідження: мета, завдання, етапи, методики та їх обґрунтування …….. 22

2.2. Результати дослідження та їх аналіз ……..….. 26

2.3. Засоби та методи формування емпатії: рекомендації для вчителів і батьків …….. 35

ВИСНОВКИ ……..……...…. 42

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……..…..……. 45

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується підвищенням ролі соціально-емоційних компетентностей особистості, серед яких особливе місце посідає емпатія як здатність розуміти емоційні стани інших людей, співпереживати їм та адекватно реагувати на міжособистісні ситуації. В умовах трансформації освітнього простору, зокрема реалізації концепції Нової української школи, формування емпатії розглядається як одна з ключових умов гармонійного розвитку дитини, її соціалізації та побудови конструктивних міжособистісних взаємин.

Особливої актуальності проблема розвитку емпатії набуває у молодшому шкільному віці, оскільки саме цей період є сенситивним для формування моральних почуттів, соціальних норм і моделей поведінки. У цей час відбувається інтенсивний розвиток емоційної сфери, здатності до децентрації, усвідомлення переживань інших людей, що створює підґрунтя для становлення емпатійних якостей особистості (Л.Василенко, М.Савчин; В.Поліщук).

Актуальність теми посилюється також сучасними соціальними викликами, зокрема впливом воєнних подій на психоемоційний стан дітей, що ускладнює процес їх соціалізації та потребує розвитку емпатії як ресурсу психологічної підтримки та взаєморозуміння (Ю.Кирильчук, Н.Терновик).

У світовій психологічній науці проблема емпатії є предметом ґрунтовних досліджень. Зокрема, Мартін Гоффман розробив теорію морального розвитку, у якій емпатія розглядається як базовий механізм формування просоціальної поведінки та моральної свідомості дитини. Норма Фешбах здійснила одні з перших емпіричних досліджень емпатії у дітей, зокрема молодшого шкільного віку, довівши її зв’язок із соціальною поведінкою. Значний внесок у розуміння емпатії як процесу міжособистісної взаємодії зробив Карл Роджерс, який розглядав її як необхідну умову

ефективного спілкування та розвитку особистості. Сучасні дослідження, зокрема Кімберлі Шонерт-Райхл, акцентують увагу на можливостях розвитку емпатії у шкільному середовищі через соціально-емоційне навчання.

У вітчизняній психології проблема емпатії також активно досліджується. Теоретико-методологічні засади вивчення емпатії розроблені у працях Л.Журавльової, яка розглядає емпатію як складне інтегративне утворення особистості. Значну увагу розвитку емпатії у дітей приділяли І.Коган, яка досліджувала особливості емпатії молодших школярів, а також Т.Рябовол, В.Максим та інші, які аналізували соціально-психологічні чинники її формування. Питання впливу сімейного виховання, освітнього середовища та міжособистісної взаємодії на розвиток емпатії висвітлюються у роботах Н.Берегової, О.Ковальчук, В.Зобенько та інших науковців.

Попри значну кількість досліджень, проблема розвитку емпатії у молодших школярів залишається актуальною та потребує подальшого вивчення, зокрема в аспекті визначення ефективних психолого-педагогічних умов її формування та розробки практичних рекомендацій для освітнього процесу.

Таким чином, теоретична і практична значущість проблеми, її недостатня розробленість у контексті сучасних освітніх умов зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: «Особливості розвитку емпатії у молодших школярів».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості розвитку емпатії у молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сутність емпатії як психологічного феномену, її структуру, функції та компоненти.
2. Визначити соціально-психологічні умови розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку.
3. Охарактеризувати особливості формування емпатії у молодших школярів.

4. Провести емпіричне дослідження рівня розвитку емпатії у молодших школярів.

5. Розробити практичні рекомендації щодо розвитку емпатії для вчителів і батьків

Об'єкт дослідження – емпатія як психологічна властивість особистості.

Предмет дослідження – особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення наукової літератури;

емпіричні: психодіагностичні методики дослідження емпатії (методика діагностики емпатії (А. Меграбян, М. Епштейн), методика «Незакінчені розповіді» Т.П. Гаврилової), спостереження;

кількісні та якісні методи обробки результатів дослідження.

Експериментальна база. Дослідження проводилось на базі однієї з початкових шкіл м.Умані. У дослідженні емпатії взяли участь 26 учнів 4 класу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання отриманих даних і розроблених рекомендацій у діяльності вчителів початкової школи, практичних психологів та батьків з метою розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Запропоновані підходи можуть бути використані у процесі організації освітнього середовища, проведення тренінгових занять та впровадження програм соціально-емоційного навчання.

Апробація. Окремі положення дослідження висвітлювались на науково-практичному семінарі «Методи психологічної допомоги в стресових ситуаціях» (Умань, 22 листопада 2025 р.), IX Всеукраїнських психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань,14 травня 2026 р.).

Публікації

Лукашевська Я. Розвиток емпатії у молодших школярів як актуальний напрям сучасних психологічних досліджень. *Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»: матеріали IX Всеукр. психологічних читань*, м. Умань, 14 травня 2026 р. / МОН України, Уманський нац. ун-т, Ф-т соц.-психологічної освіти та фіз. культури; [редкол.: С. Ю. Діхтяренко, Л. А. Данилевич, А.В. Шулдик, О. О. Андрусик]. С.00 - 00.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 50 сторінок, робота містить 3 таблиці, 2 рисунки та 48 літературних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Сутність емпатії як психологічного феномену

Проблема емпатії є однією з ключових у сучасній психологічній науці, оскільки вона безпосередньо пов’язана з процесами міжособистісної взаємодії, соціалізації та морального розвитку особистості.

Поняття «емпатія» має глибокі історико-філософські витоки, що сягають ще доби античності. У давньогрецькій філософії воно осмислювалося через категорії «симпатії», «співчуття» та «співпереживання», які відображали здатність людини емоційно відгукуватися на стан іншого. У цьому контексті важливим є сам префікс «спів-», що вказує на спільність переживань, певну внутрішню узгодженість між емоційним досвідом однієї людини та внутрішнім світом Іншого. Такий підхід підкреслює ідею емоційної єдності, яка лежить в основі міжособистісного розуміння [38].

Як зазначає Т. Матюх, становлення сучасного уявлення про емпатію відбувалося поступово і було пов’язане з розвитком таких понять, як «симпатія», «розуміння» та «вчування» (інтроспективне «входження» у внутрішній світ іншого). Важливою умовою такого процесу є здатність індивіда вийти за межі власного досвіду, зайняти позицію Іншого, уявити себе в його ситуації, що передбачає не лише емоційне реагування, а й певний рівень когнітивного осмислення [30].

У подальшому, в європейській філософії XIX століття, поняття «симпатії» набуває більш системного тлумачення. Воно розглядається як фундаментальна властивість людської природи, що виконує регулятивну функцію у міжособистісних відносинах. Симпатія тлумачиться як основа

моральності, альтруїзму, справедливості та совісті, тобто як механізм, що забезпечує гармонізацію соціальних взаємодій і сприяє формуванню гуманістичних цінностей. Таким чином, ще до появи терміна «емпатія» закладалися теоретичні передумови його сучасного розуміння.

У науковій літературі емпатія розглядається як складне багатовимірне утворення, що поєднує пізнавальні, емоційні та поведінкові аспекти. Зокрема, О. Вавринів [4] підкреслює, що поняття емпатії має міждисциплінарний характер і розвивалося у межах різних психологічних підходів, що зумовило багатоманітність її трактувань.

Аналізуючи підходи зарубіжних науковців до розуміння емпатії, слід зазначити, що у психології сформувалися декілька основних напрямів її вивчення.

Сучасне психологічне трактування емпатії значною мірою пов’язане з ідеями гуманістичної психології, зокрема з працями Карла Роджерса. Він визначав емпатію як здатність точно сприймати внутрішній світ іншої людини із збереженням його емоційних і смислових відтінків, ніби «перебуваючи всередині» цього досвіду, але не втрачаючи власної ідентичності. У цьому визначенні акцентується не лише емоційна, а й когнітивна складова емпатії – розуміння причин переживань іншого так, як їх усвідомлює сама людина [47]. На його думку, емпатійне розуміння є необхідною умовою встановлення довірливих стосунків і психологічної допомоги. Таким чином, у цьому підході акцент робиться на емоційному прийнятті та безумовній позитивній увазі до іншого.

Важливою складовою емпатійного процесу, за К. Роджерсом, є також зворотний зв’язок – необхідність вербалізувати власні враження щодо переживань іншого з метою перевірки їх адекватності. Такий підхід дозволяє не лише уточнити розуміння, але й сприяє більш глибокому та конструктивному переживанню емоцій клієнтом. Таким чином, емпатія виступає не просто як пасивне співпереживання, а як активний процес взаємодії, що сприяє особистісному розвитку.

Разом із тим, дослідник підкреслював складність емпатії як психологічного феномену. Бути емпатійним означає поєднувати, на перший погляд, протилежні якості: активність і чутливість, силу і делікатність, залученість і водночас збереження внутрішньої дистанції. Це також передбачає тимчасове «відсторонення від себе», здатність зануритися у внутрішній світ іншої людини без оцінювання чи засудження. Саме така неупередженість і відкритість забезпечує глибину емпатійного розуміння [47].

Значний внесок у дослідження емпатії у дітей зробила Норма Фешбах [44], яка підкреслювала роль когнітивного компоненту емпатії. Вона вважала, що для справжнього співпереживання дитина має не лише відчувати, але й правильно розуміти емоційний стан іншого. Її дослідження доводять, що розвиток емпатії безпосередньо пов'язаний із когнітивним розвитком і здатністю до прийняття перспективи іншого.

Інший напрям представлений у працях М. Гоффмана, який розглядав емпатію як основу морального розвитку особистості [46]. Він підкреслював, що емпатія формується поступово – від елементарних форм емоційного зараження до усвідомленого співпереживання. На думку дослідника, саме емпатія спонукає людину до альтруїстичної поведінки, виступаючи внутрішнім регулятором моральних вчинків.

У працях А.Гольдштейна, Г.Майклса [45] емпатія розглядається з позицій практичного формування. Автори розробили програми тренінгу емпатії, які спрямовані на розвиток соціальних навичок, зокрема здатності до розуміння інших та конструктивної взаємодії. У цьому підході емпатія виступає як навичка, яку можна цілеспрямовано формувати через навчання і тренінг.

Сучасні підходи до розвитку емпатії у дітей шкільного віку представлені у дослідженнях Кімберлі Шонерт-Райхл [48], яка розглядає емпатію в контексті соціально-емоційного навчання. Вона підкреслює, що розвиток емпатії має бути інтегрованим у освітній процес і включати

систематичну роботу з емоціями, міжособистісною взаємодією та саморегуляцією.

Крім того, у сучасних науково-популярних оглядах, зокрема у матеріалах Американської психологічної асоціації [43], емпатія розглядається як навичка, що може розвиватися протягом життя за умови створення відповідних соціальних умов і використання спеціальних практик.

Аналіз поглядів зарубіжних авторів дозволяє виділити кілька ключових підходів до розуміння емпатії:

- гуманістичний (емпатія як розуміння і прийняття іншого – К.Роджерс);
- морально-розвитковий (емпатія як основа моральної поведінки – М.Гоффман);
- когнітивний (емпатія як здатність до розуміння емоцій – Н.Фешбах);
- поведінково-тренінговий (емпатія як навичка, що формується – А.Голдштейн);
- соціально-освітній (емпатія як результат соціально-емоційного навчання – К.Шонерт-Райхл).

Зарубіжні дослідники розглядають емпатію як складне інтегративне утворення, яке включає емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти та може цілеспрямовано розвиватися в процесі навчання і соціалізації.

Аналіз вітчизняних наукових джерел дає підстави розглядати емпатію як багатокомпонентне інтегративне утворення, яке формується у процесі соціалізації та є необхідною умовою ефективної взаємодії між людьми.

Зокрема у межах гуманістичного підходу емпатія розглядається як здатність до глибокого розуміння внутрішнього світу іншої людини та встановлення довірливих міжособистісних стосунків. Такий підхід, як зазначають О.Сакалюк [34]; Я.Чаплак [38], акцентує увагу на емоційній включеності та прийнятті іншого.

Водночас когнітивний підхід трактує емпатію як процес розуміння психічних станів іншої людини, тобто як інтелектуальну здатність до децентрації та прийняття перспективи іншого (Л.Солодухова) [35].

У межах діяльнісного та соціально-психологічного підходів І. Деркач [11] розглядає емпатію як важливий механізм міжособистісної взаємодії, що забезпечує ефективне спілкування та соціальну адаптацію. Подібної позиції дотримується Е. Балашов [1], який підкреслює, що емпатія виступає важливим чинником самореалізації особистості, оскільки сприяє розумінню інших людей і гармонізації соціальних відносин.

Узагальнюючи різні підходи, дослідники сходяться на думці, що емпатія є інтегративною характеристикою особистості, яка поєднує здатність до розуміння емоційних станів іншого, співпереживання та відповідної поведінки. Саме таке трактування представлено у працях Л.Журавльової [13], де емпатія визначається як складне психологічне утворення, що забезпечує емоційне та когнітивне «включення» у внутрішній світ іншої людини.

Важливим аспектом аналізу емпатії є її структура. Більшість дослідників Л.Журавльова [13], Н.Шикирава [40], Л.Виговська [6] виділяють у структурі емпатії декілька взаємопов’язаних компонентів.

Насамперед це *когнітивний компонент*, який передбачає здатність до розуміння емоційного стану іншої людини, інтерпретації її переживань та причин їх виникнення. Саме цей компонент забезпечує усвідомлення емоцій іншого і є основою для подальших емпатійних реакцій.

Другим важливим елементом є *емоційний компонент*, який проявляється у здатності до співпереживання, емоційного відгуку на стан іншої людини. Як зазначає Л.Журавльова [14], емоційний компонент є центральним у структурі емпатії, оскільки саме він забезпечує безпосереднє «переживання разом» з іншою людиною.

Третім є *поведінковий компонентом*, який відображає зовнішній прояв емпатії у вигляді конкретних дій – допомоги, підтримки, співчуття. За словами Т.Рябовол [33], саме поведінковий компонент свідчить про реальний

рівень сформованості емпатії, оскільки він демонструє здатність особистості реалізувати емпатійні переживання у практичній діяльності.

Окрім структури, важливим є визначення *функцій емпатії*. У наукових дослідженнях І.Деркач [11], Я.Чаплак [38] виокремлюються такі основні функції емпатії:

- комунікативна, що забезпечує ефективне міжособистісне спілкування;
- регулятивна, яка сприяє корекції поведінки з урахуванням емоцій інших людей;
- пізнавальна, пов’язана з розумінням внутрішнього світу іншої людини;
- моральна, що забезпечує формування гуманістичних цінностей і просоціальної поведінки.

Таким чином, емпатія виступає важливим психологічним механізмом, що забезпечує гармонізацію міжособистісних відносин та соціальну адаптацію особистості. Вона має складну структуру, включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти, виконує низку важливих функцій у житті людини та може цілеспрямовано розвиватися в процесі навчання і соціалізації.

Отже, еволюція поняття емпатії – від філософського осмислення «симпатії» до сучасного психологічного трактування – свідчить про його багатовимірність і складність. Сучасне розуміння емпатії інтегрує емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти, розглядаючи її як важливий механізм міжособистісної взаємодії, морального розвитку та ефективного спілкування.

Нижче подано узагальнюючу таблицю, яка систематизує підходи, структуру, функції та компоненти емпатії на основі здійсненого нами аналізу наукових джерел (табл.1.1)

Таблиця 1.1.

Узагальнююча таблиця підходів до розуміння емпатії

Критерій	Зміст
Підходи до розуміння емпатії	*Гуманістичний підхід*: емпатія як здатність до глибокого розуміння та прийняття внутрішнього світу іншої людини
	Когнітивний підхід: емпатія як інтелектуальна здатність розуміти емоційні стани іншого
	Морально-розвитковий підхід: емпатія як основа моральної поведінки
	Діяльнісний / соціально-психологічний: емпатія як механізм міжособистісної взаємодії
	Поведінково-тренінговий: емпатія як навичка, що формується
Структура емпатії	Інтегративне утворення, що поєднує пізнавальні, емоційні та поведінкові аспекти
Компоненти емпатії	*Когнітивний* – розуміння емоційного стану іншого, здатність до децентрації
	Емоційний – співпереживання, емоційний відгук
	Поведінковий – готовність до допомоги, підтримки
Функції емпатії	*Комунікативна* – забезпечує ефективне спілкування
	Пізнавальна – сприяє розумінню внутрішнього світу іншого
	Регулятивна – впливає на поведінку з урахуванням емоцій інших
	Моральна – забезпечує розвиток гуманістичних цінностей

Представлені у таблиці дані свідчать, що емпатія є складним багатокомпонентним феноменом, який досліджується в межах різних теоретичних підходів. Незважаючи на відмінності у трактуваннях, більшість

дослідників сходяться на думці, що емпатія має інтегративну природу, включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти та виконує важливі функції у процесі міжособистісної взаємодії.

1.2. Соціально-психологічні умови розвитку емпатії

Розвиток емпатії як складного інтегративного утворення особистості зумовлений сукупністю соціально-психологічних умов, у яких відбувається становлення дитини. Як засвідчують результати сучасних досліджень, емпатія не формується ізольовано, а є результатом взаємодії індивідуальних особливостей та впливів соціального середовища. Саме тому аналіз умов розвитку емпатії передбачає розгляд таких ключових факторів, як сімейне виховання, освітнє середовище, взаємодія з однолітками та ширший соціокультурний контекст.

Передусім, визначальним чинником розвитку емпатії є ***сім'я*** як первинне середовище соціалізації дитини. У наукових працях наголошується, що саме в родині закладаються основи емоційної чутливості, здатності до співпереживання та морального ставлення до інших людей. Так, Н. Берегова та П. Федорчук підкреслюють, що характер емоційних взаємин у сім'ї, рівень підтримки, довіри та взаєморозуміння визначають особливості формування особистості дитини [3]. Дитина, яка росте в атмосфері емоційної відкритості та прийняття, має більше можливостей для розвитку здатності розпізнавати та розуміти почуття інших.

Важливим аспектом сімейного впливу є ***стиль виховання***. Згідно з дослідженнями Н.Зобенько, демократичний стиль виховання, що передбачає повагу до особистості дитини, сприяє формуванню емпатійних якостей, тоді як авторитарний стиль може обмежувати розвиток емоційної чутливості [17]. Це пояснюється тим, що в умовах жорсткого контролю та недостатньої

емоційної підтримки дитина не отримує необхідного досвіду співпереживання та відкритого вираження почуттів.

Крім того, значущим є ***механізм наслідування поведінки дорослих***. Як зазначає С.Максименко, дитина засвоює моделі соціальної поведінки через спостереження за значущими дорослими, зокрема батьками [12]. Якщо батьки демонструють співчуття, готовність допомогти, уважність до інших, ці моделі поступово інтеріоризуються дитиною. Водночас байдужість або агресивні форми взаємодії можуть негативно впливати на формування емпатії.

Наступною важливою умовою є ***шкільне середовище***, яке відіграє провідну роль у розвитку соціальних навичок у молодшому шкільному віці. Як зазначає О.Ковальчук, сучасна школа має створювати умови для формування соціально-емоційних компетентностей, зокрема емпатії, через організацію відповідного освітнього процесу [20]. Важливу роль у цьому відіграє вчитель, який виступає не лише носієм знань, а й значущим соціальним прикладом.

Діяльність учителя має бути спрямована на створення ***емоційно безпечного освітнього середовища,*** у якому дитина відчуває підтримку та прийняття. Як показують дослідження О.Данилюк, позитивний психологічний клімат у класі сприяє розвитку довіри між учнями, знижує рівень тривожності та стимулює прояви взаємодопомоги [10]. У такому середовищі діти мають більше можливостей для розвитку емпатії через безпосередню взаємодію.

Окрему увагу слід приділити впливу ***взаємодії з однолітками***, яка набуває особливого значення у молодшому шкільному віці. У процесі спільної діяльності діти вчаться враховувати позицію іншого, розуміти його почуття, співпрацювати та вирішувати конфлікти. Як зазначає Т.Рябовол, саме у міжособистісній взаємодії формується практичний досвід емпатійної поведінки [33].

Водночас недостатній рівень розвитку емпатії може проявлятися у конфліктності, труднощах у спілкуванні, небажанні враховувати почуття інших. Це підтверджується дослідженнями Р.Кулакова, які вказують на зв'язок емпатії з рівнем соціальної адаптації дитини [27]. Таким чином, взаємодія з однолітками є не лише умовою, але й показником сформованості емпатії.

Ще одним важливим чинником є ***соціально-культурне середовище***, яке включає систему цінностей, норм, традицій та вплив медіапростору. У сучасних умовах діти активно взаємодіють з інформаційним середовищем, що може як сприяти розвитку емпатії (через ознайомлення з різними життєвими ситуаціями), так і негативно впливати на нього (через надмірну агресію чи емоційне перенасичення). У цьому контексті важливим є контроль і супровід з боку дорослих.

Особливого значення набуває також вплив ***соціальних умов сучасності***, зокрема кризових ситуацій. Як зазначають Ю. Кирильчук та Н. Терновик, соціальні потрясіння можуть впливати на емоційний стан дітей, підвищувати рівень тривожності та змінювати характер міжособистісної взаємодії [19]. Водночас такі умови можуть стимулювати розвиток емпатії через усвідомлення важливості підтримки та взаємодопомоги.

Важливим напрямом розвитку емпатії є впровадження ***соціально-емоційного навчання***, яке передбачає системну роботу з формування емоційної компетентності. Як підкреслює О. Ковальчук, соціально-емоційне навчання сприяє розвитку навичок розпізнавання емоцій, саморегуляції та ефективної взаємодії [20]. Це, у свою чергу, створює умови для формування емпатії як складової емоційного інтелекту.

Отже, розвиток емпатії у молодшому шкільному віці є результатом впливу комплексу соціально-психологічних умов. Провідну роль у цьому процесі відіграють сім'я, школа, взаємодія з однолітками та соціальне середовище. Кожен із цих факторів має як потенціал для розвитку емпатії, так і ризики її гальмування.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що ефективний розвиток емпатії можливий лише за умов узгодженого впливу всіх зазначених факторів, створення емоційно сприятливого середовища та цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи. Саме врахування цих умов є необхідною передумовою розробки ефективних методів формування емпатії у молодших школярів, що буде розглянуто у наступних розділах роботи.

1.3. Особливості формування емпатії у молодших школярів

Молодший шкільний вік є важливим етапом психічного розвитку дитини, у межах якого відбуваються суттєві зміни в емоційній, когнітивній та соціальній сферах. Саме в цей період закладаються основи моральної поведінки, формуються навички міжособистісної взаємодії, а також інтенсивно розвивається здатність до емпатії. Як зазначають дослідники вікової психології М.Савчин, Л.Василенко [5]; В.Поліщук [31], молодший шкільний вік характеризується підвищеною чутливістю до соціальних впливів, що робить його сенситивним для розвитку емпатійних якостей

Однією з ключових особливостей формування емпатії у молодших школярів є поступовий перехід від егоцентричного сприйняття світу до здатності враховувати позицію іншої людини. І. Візнюк зазначає, що у дошкільному віці дитина здебільшого орієнтується на власні переживання, однак із початком шкільного навчання формується здатність до децентрації, що проявляється у вмінні розуміти емоції інших людей [8]. Цей процес є важливою передумовою розвитку когнітивного компонента емпатії.

Разом із тим розвиток емпатії у молодшому шкільному віці має нерівномірний характер, що проявляється у різній швидкості та якості формування її структурних компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового. Зокрема, як свідчать наукові дослідження, у цьому віці швидше розвивається саме когнітивний компонент емпатії, тобто здатність

дитини розпізнавати та інтерпретувати емоційні стани інших людей. Це пов’язано з активним розвитком мислення, мовлення та здатності до децентрації, що дозволяє дитині усвідомлювати переживання іншого [8 ; 5].

Натомість емоційний компонент, який передбачає глибину співпереживання та емоційного відгуку, формується менш стабільно. Діти можуть виявляти співчуття, однак воно часто залежить від конкретної ситуації, її емоційної значущості або особистісної близькості до об’єкта переживання. У ряді випадків емоційні реакції мають поверховий або ситуативний характер, що свідчить про недостатню сформованість здатності до стійкого емоційного включення [13 ; 9].

Найбільш складним у формуванні є поведінковий компонент емпатії, який відображає здатність реалізувати розуміння та співпереживання у конкретних діях – допомозі, підтримці, співчутті. Як підкреслює І. Коган, у цьому віці спостерігається певний розрив між здатністю дитини розуміти емоційний стан іншого та її готовністю діяти відповідно до цього розуміння [22; 24]. Діти можуть правильно визначати почуття іншої людини, але не завжди виявляють відповідну поведінку (допомогу, підтримку), що свідчить про розрив між знанням і дією, про недостатню сформованість поведінкового компонента емпатії. Це пояснюється недостатнім розвитком саморегуляції, соціального досвіду та навичок практичної взаємодії.

Крім того, нерівномірність розвитку емпатії проявляється і в індивідуальних відмінностях між дітьми. Одні діти виявляють високу чутливість до переживань інших, тоді як інші можуть залишатися більш емоційно дистанційованими.

Важливо також зазначити, що нерівномірність розвитку емпатії зумовлена впливом соціальних умов, у яких перебуває дитина. Як показують дослідження, сприятливе середовище (підтримка, довіра, позитивна взаємодія) стимулює розвиток усіх компонентів емпатії, тоді як дефіцит таких умов може призводити до їх гальмування [33].

Важливою особливістю є також те, що емпатія у молодших школярів має переважно ситуативний характер. Як зазначають О.Воронова та Л.Кавка, прояви емпатії у цьому віці значною мірою залежать від конкретної ситуації, рівня її емоційної насиченості та значущості для дитини [9]. Це означає, що дитина може виявляти співпереживання в одних умовах і залишатися байдужою в інших.

Крім того, формування емпатії у молодших школярів тісно пов'язане з розвитком емоційної сфери. У цьому віці діти активно опановують нові емоції, вчаться їх розпізнавати, називати та регулювати. Як підкреслюють Л. Журавльова та М. Шпак, емпатія є важливим механізмом розвитку емоційного інтелекту, оскільки передбачає здатність не лише переживати власні емоції, а й розуміти почуття інших [14].

Особливого значення набуває розвиток моральної свідомості, яка безпосередньо пов'язана з емпатією. У молодшому шкільному віці діти починають усвідомлювати соціальні норми, правила поведінки, формують уявлення про добро і зло. Як зазначає О. Данилюк, гуманно-особистісний підхід у вихованні сприяє розвитку таких якостей, як співчуття, доброзичливість, відповідальність [10]. Це створює підґрунтя для розвитку морального аспекту емпатії.

Ще однією важливою особливістю є вплив навчальної діяльності на формування емпатії. У процесі навчання діти не лише засвоюють знання, а й набувають досвіду взаємодії, співпраці, взаємодопомоги. Як зазначає О. Ковальчук, соціально-емоційне навчання є ефективним засобом розвитку емпатії, оскільки інтегрує когнітивні та емоційні аспекти розвитку особистості [20]. У цьому контексті важливим є використання інтерактивних методів навчання, які сприяють активному залученню дітей до спільної діяльності.

Водночас формування емпатії у молодших школярів залежить від індивідуальних особливостей дитини. Деякі діти більш чутливі до емоцій інших, тоді як інші потребують додаткової підтримки у розвитку емпатійних

якостей. Як зазначає В.Кротенко, рівень емпатії може варіюватися залежно від особистісних характеристик, досвіду взаємодії та умов виховання [25].

Не менш важливим є вплив труднощів адаптації до соціального середовища. Як показують дослідження О. Максим та Т. Рябовол, діти, які мають труднощі у спілкуванні або адаптації, можуть демонструвати нижчий рівень емпатії, що потребує спеціальної корекційної роботи [29]. Це свідчить про взаємозв'язок емпатії та соціальної адаптації.

Слід також враховувати, що сучасні соціальні умови можуть впливати на процес формування емпатії. Зокрема, як зазначають Ю.Кирильчук та Н.Терновик, вплив кризових ситуацій може змінювати емоційний стан дітей, підвищувати рівень тривожності та ускладнювати міжособистісну взаємодію [19]. У таких умовах особливо важливим є створення підтримувального середовища, яке сприяє розвитку емпатійних якостей.

Таким чином, формування емпатії у молодших школярів є складним і багатогранним процесом, що залежить від вікових особливостей розвитку, індивідуальних характеристик дитини та умов її соціалізації. Основними особливостями цього процесу є:

- поступовий розвиток здатності до децентрації;
- нерівномірність розвитку компонентів емпатії;
- ситуативний характер емпатійних проявів;
- тісний зв'язок з розвитком емоційної та моральної сфер;
- залежність від умов навчання та виховання.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що молодший шкільний вік є сприятливим періодом для розвитку емпатії, однак цей процес часто має нерівномірний та ситуативний характер, що потребує цілеспрямованої підтримки з боку дорослих. Нерівномірний характер розвитку емпатії у молодшому шкільному віці проявляється у різному рівні сформованості її компонентів, наявності розриву між розумінням і поведінкою, а також значних індивідуальних відмінностях. Це зумовлює необхідність цілеспрямованого педагогічного впливу, спрямованого на гармонійний

розвиток усіх складових емпатії. Саме організація спеціальних психолого-педагогічних умов, використання інтерактивних методів навчання та створення емоційно сприятливого середовища сприятимуть формуванню емпатійної особистості.

Отже, розгляд особливостей формування емпатії у молодших школярів є необхідною теоретичною основою для розробки ефективних методів її розвитку, що було реалізовано у емпіричній частині дослідження.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація емпіричного дослідження: мета, завдання, етапи, методики та їх обґрунтування

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення особливостей розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку.

Мета емпіричного дослідження – визначити рівень розвитку емпатії у молодших школярів та проаналізувати особливості її прояву.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі ***завдання*** емпіричного дослідження:

1. Діагностувати рівень розвитку емпатії у молодших школярів.
2. Виявити особливості емоційного реагування та здатності до співпереживання у дітей.
3. Дослідити поведінкові прояви емпатії у міжособистісній взаємодії.
4. Узагальнити отримані результати та визначити загальні тенденції розвитку емпатії у вибірці.

Дослідження проводилося на базі однієї з початкових шкіл м. Умані. У дослідженні взяли участь 26 учнів 4 класу (молодший шкільний вік), що відповідає віковому періоду активного розвитку емоційної сфери та моральних уявлень.

Етапи дослідження

Емпіричне дослідження здійснювалося у три етапи:

1. Підготовчий етап:

- аналіз наукової літератури з проблеми дослідження;
- підбір діагностичних методик;

- визначення вибірки дослідження.

2. Констатувальний етап:

- проведення психодіагностичних методик;
- організація спостереження за поведінкою учнів у навчальній та позанавчальній діяльності;
- фіксація отриманих результатів.

3. Аналітичний етап:

- обробка результатів дослідження;
- кількісний і якісний аналіз даних;
- інтерпретація отриманих результатів.

Для досягнення мети дослідження було використано комплекс методів, що дозволяють всебічно дослідити емпатію як багатокомпонентне утворення (емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти).

1. Методика діагностики емпатії (А. Меграбіан, Н. Епштейн)

Методика діагностики емпатії (емпатійних тенденцій) Альберта Меграбіана та Нормана Епштейна – це психологічний інструмент, призначений для оцінки здатності особистості до емоційного відгуку на переживання інших людей. Вона часто називається «Шкала емоційного відгуку».

Методика спрямована на визначення загального рівня емпатійності особистості, а саме а саме емоційної чуйності, вона дозволяє оцінити здатність до емоційного співпереживання, чутливість до емоційних станів інших людей, здатність поставити себе на місце іншого та схильність до емпатійного реагування.

Опитувальник складається з 25 суджень закритого типу – як прямих, так і зворотних. Випробуваний повинен оцінити ступінь своєї згоди/незгоди з кожним із них. Шкала відповідей (згоден (завжди), скоріше згоден (часто), скоріше не згоден (рідко), не згоден (ніколи)) дає можливість виразити

відтінки ставлення до кожної ситуації спілкування. Методика містить як прямі, так і зворотні твердження, для контролю щирості відповідей.

Обробка проводиться у відповідності з ключем. За кожну відповідь нараховується від 1 до 4 балів.

Загальна оцінка підраховується шляхом підсумовування балів. Ступінь вираженості здібності особистості до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії) визначається за таблицею перерахунку «сирих» балів у стандартні оцінки шкали стенів.

Аналіз і інтерпретація результатів

- 82-90 балів – дуже високий рівень;
- 63-81 бал – високий рівень;
- 37-62 балів – нормальний рівень;
- 36-12 балів – низький рівень;
- 11 балів і менше – дуже низький рівень.

Методика є однією з найбільш поширених у психологічних дослідженнях емпатії, має достатній рівень надійності та валідності. Її використання (в адаптованому вигляді) дозволяє отримати кількісні показники, що є важливими для подальшого аналізу.

Ця методика не вимірює когнітивну емпатії – розуміння емоцій розумом, а зосереджується саме на емоційному відгуку. Вона є класичним інструментом у соціальній психології та психології особистості.

2. Методика «Незакінчені розповіді» (Т. П. Гаврилової)

Методика «Незакінчені історії» (або «Незакінчені розповіді») Т.П.Гаврилової – це проективна методика, спрямована на діагностику емоційного компонента емпатії у дітей та підлітків. Вона дозволяє виявити здатність дитини до співпереживання (емпатії) у складних, конфліктних або неблагополучних ситуаціях, де прояв емпатії є неочевидним.

Методика ґрунтується на проективному підході: дитині пропонують кілька незакінчених розповідей, що описують емоційно насичені ситуації (невдача, несправедливість, конфлікт, розлука). Дитина має закінчити

розповідь, проектуючи власні емоції, цінності та поведінкові реакції на героїв.

Мета методики – вивчення ставлення дитини до людей, що перебувають у ситуації неблагополуччя, та визначення рівня емоційної чуйності.

Аналіз відповідей дозволяє виявити:

- рівень розуміння емоцій інших людей (когнітивний компонент);
- здатність до співпереживання (емоційний компонент);
- готовність до допомоги (поведінковий компонент).

Методика є особливо ефективною для молодших школярів, оскільки враховує їх вікові особливості мислення та мовлення. Вона дозволяє отримати глибшу якісну інформацію про прояви емпатії, яку неможливо виявити лише за допомогою опитувальників.

3. Метод спостереження

Спостереження здійснювалося за поведінкою учнів у процесі навчальної діяльності та міжособистісної взаємодії (на уроках, перервах).

Оцінювалися такі показники:

- прояви співчуття до однокласників;
- готовність допомогти;
- реакції на емоційні стани інших (радість, смуток, конфліктні ситуації);
- особливості взаємодії з однолітками.

Метод спостереження дозволяє зафіксувати реальні поведінкові прояви емпатії у природних умовах, що підвищує об’єктивність дослідження та доповнює результати психодіагностичних методик.

Застосування комплексу методик забезпечує всебічне дослідження емпатії:

- методика Меграбіана–Епштейна – кількісний показник рівня емпатії;
- методика «Незакінчені розповіді» – якісний аналіз структури емпатії;

- спостереження – поведінкові прояви у реальному середовищі.

Такий підхід дозволяє підвищити достовірність результатів дослідження та отримати цілісне уявлення про особливості розвитку емпатії у молодших школярів.

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

Після проведення емпіричного етапу дослідження було здійснено кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

З метою визначення рівня розвитку емпатії у молодших школярів було використано методику діагностики емпатійності, розроблену Альбертом Меграбіаном та Норманом Епштейном.

Опитувальник складався з 25 суджень закритого типу, що дозволило визначити ступінь вираженості здатності до емоційного відгуку. Оцінювання результатів здійснювалося відповідно до встановлених рівнів емпатії. Розподіл учнів за рівнями емпатії подано в таблиці 2.1

Таблиця 2.1.

Розподіл учнів за рівнями розвитку емпатії (за методикою Меграбіана–Епштейна)

Рівень емпатії	Кількість учнів	% від загальної кількості
Дуже високий	2	7,7 %
Високий	5	19,2 %
Нормальний	15	57,7 %
Низький	4	15,4 %
Дуже низький	0	0 %

Отримані дані свідчать про те, що: переважна більшість учнів (57,7%) має нормальний рівень емпатії; 26,9% дітей (7 учнів)

демонструють високий і дуже високий рівень емпатії; 15,4% учнів мають низький рівень емпатії; учнів із дуже низьким рівнем емпатії не виявлено, що є позитивним показником.

На рисунку 2.1. графічно представлено результати дослідження за методикою діагностики емпатії (А. Меграбіан – Н. Епштейн)

Рис. 2.1.

Аналіз отриманих результатів дозволяє охарактеризувати особливості розвитку емпатії у досліджуваних учнів.

Учні з дуже високим рівнем емпатії (7,7%) характеризуються високою емоційною чутливістю, здатністю глибоко співпереживати іншим, швидко реагувати на емоційні стани однокласників. Вони проявляють активну просоціальну поведінку, готовність допомагати та підтримувати інших.

Школярі з високим рівнем емпатії (19,2%) також демонструють добре розвинену здатність до співпереживання, однак їх емпатійні реакції можуть бути менш інтенсивними або залежати від конкретної ситуації.

Найбільшу групу становлять учні з нормальним рівнем емпатії – 57,7%. Для них характерна загальна здатність до розуміння емоцій інших

людей, однак прояви співпереживання є ситуативними. Такі діти можуть допомагати іншим, але не завжди виявляють ініціативу.

Учні з низьким рівнем емпатії (15,4%) мають труднощі у розпізнаванні емоційних станів інших людей, проявляють недостатню емоційну чутливість та рідко демонструють просоціальну поведінку. Їх реакції можуть бути байдужими або егоцентричними.

Загалом результати дослідження за методикою діагностики емпатії (А.Меграбіан – Н. Епштейн) свідчать про те, що у більшості молодших школярів емпатія перебуває на середньому (нормальному) рівні розвитку, що відповідає віковим особливостям цього періоду.

Водночас наявність учнів із низьким рівнем емпатії вказує на необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток емоційної чутливості, здатності до співпереживання та формування просоціальної поведінки.

З метою поглибленого вивчення особливостей прояву емпатії у молодших школярів було використано проективну методику «Незакінчені розповіді», розроблену Т.Гавриловою. Учням було запропоновано 4 ситуації морально-емоційного змісту, які відображали типові для молодшого шкільного віку міжособистісні взаємодії (ситуації допомоги, переживання, образи, співчуття). Дітям необхідно було завершити кожну розповідь.

Оцінювання результатів здійснювалося за трьома компонентами емпатії: когнітивним (розуміння емоцій іншого), емоційним (здатність до співпереживання), поведінковим (готовність до допомоги).

Аналіз відповідей учнів показав, що більшість дітей продемонстрували середній рівень сформованості емпатійних реакцій, що проявляється у частковому розумінні емоцій інших та ситуативному прояві співпереживання.

Водночас було виявлено як учнів із достатньо сформованими емпатійними проявами, так і тих, хто демонструє труднощі у розумінні та реагуванні на емоційні стани інших людей.

На основі результатів методики «Незакінчені розповіді» зроблено. узагальнену таблицю за компонентами емпатії (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

Рівні сформованості компонентів емпатії у молодших школярів (за методикою «Незакінчені розповіді»)

Компонент емпатії	**Рівень**	**Кількість учнів**	**% від загальної кількості**
Когнітивний	Високий	8	30,8 %
	Середній	13	50,0 %
	Низький	5	19,2 %
Емоційний	Високий	6	23,1 %
	Середній	14	53,8 %
	Низький	6	23,1 %
Поведінковий	Високий	5	19,2 %
	Середній	12	46,2 %
	Низький	9	34,6 %

За визначеними компонентами емпатії можна зробити такі висновки.

1. Когнітивний компонент (розуміння емоцій) є найбільш сформованим: 80,8% учнів продемонстрували середній і високий рівні здатності до розуміння емоцій інших людей. Це свідчить про сформованість базових уявлень про емоційні стани та причини їх виникнення.

Більшість учнів змогли правильно визначити емоційний стан персонажів у запропонованих ситуаціях (сум, образа, радість, страх). Вони пояснювали причини переживань, спираючись на зміст ситуації.

Водночас частина дітей: давала поверхові або неточні пояснення; зосереджувалася лише на зовнішніх подіях, не враховуючи внутрішні переживання персонажа; демонструвала егоцентричний підхід (оцінка ситуації лише з власної позиції).

Когнітивний компонент емпатії у більшості учнів сформований на середньому рівні.

2. Емоційний компонент (співпереживання) розвинений дещо слабше: хоча більше половини учнів мають середній рівень, частина дітей із низьким рівнем (23,1%) свідчить про недостатню глибину співпереживання у досліджуваних.

У відповідях значної частини дітей простежувалося емоційне включення у ситуацію: вони висловлювали співчуття, жаль, бажання підтримати персонажа.

Разом з тим у деяких учнів: емоційна реакція була слабко вираженою або формальною; спостерігалася байдужість до переживань інших; відповіді мали нейтральний характер без емоційного забарвлення.

Емоційний компонент емпатії розвинений нерівномірно: поряд із достатнім рівнем у частини дітей спостерігається його недостатня сформованість.

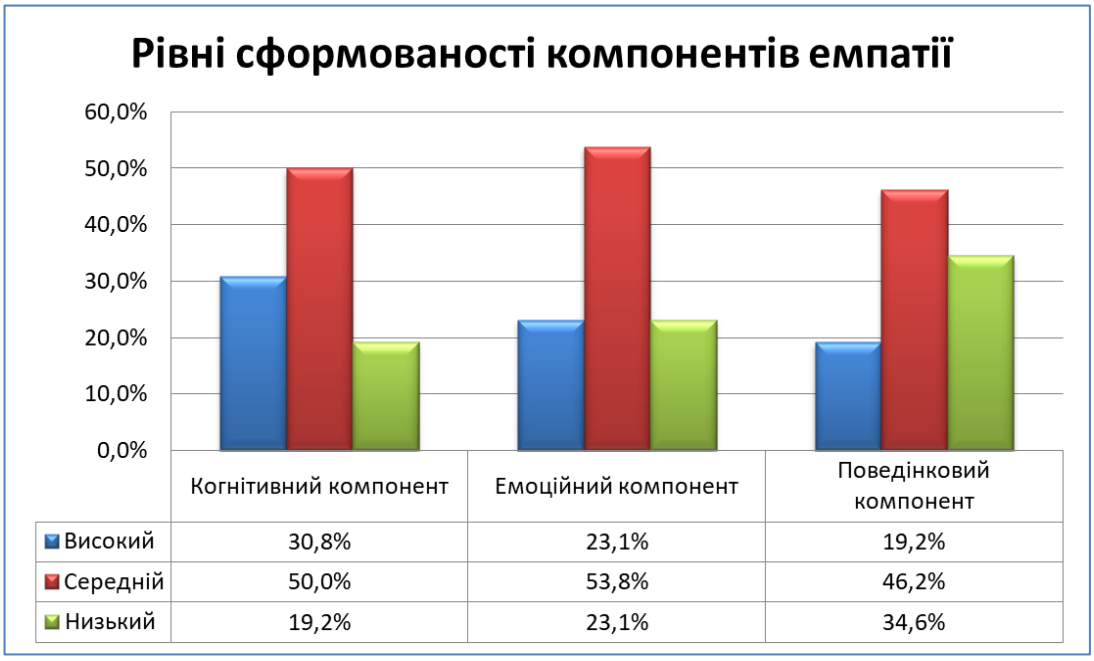
3. Поведінковий компонент (готовність до допомоги) є найменш сформованим: найбільша часина учнів (34,6%) має низький рівень, що вказує на труднощі у реалізації емпатії у вигляді конкретних дій допомоги та підтримки.

Аналіз закінчень розповідей показав, що частина учнів пропонувала варіанти допомоги: підтримати, заспокоїти, звернутися до дорослого, допомогти вирішити проблему.

Водночас частина дітей (34,6%) не пропонувала активних дій, обмежувалася пасивною позицією (спостереження, ігнорування), інколи демонструвала егоцентричні або нейтральні реакції.

Поведінковий компонент емпатії у більшості учнів перебуває на стадії формування та проявляється переважно ситуативно.

На рисунку 2.2. графічно представлено результати дослідження за проективною методикою «Незакінчені розповіді» (Т.Гаврилової)

	Когнітивний компонент	Емоційний компонент	Поведінковий компонент
Високий	30,8%	23,1%	19,2%
Середній	50,0%	53,8%	46,2%
Низький	19,2%	23,1%	34,6%

Рис.2.2

Результати методики «Незакінчені розповіді» свідчать про те, що емпатія у молодших школярів має переважно середній рівень розвитку, що проявляється у: достатньому, але не завжди глибокому розумінні емоцій інших людей; ситуативному характері співпереживання; нестійкості просоціальної поведінки.

Отримані дані свідчать про нерівномірність розвитку компонентів емпатії у молодших школярів: найбільш розвиненим є когнітивний компонент, тоді як емоційний і особливо поведінковий потребують цілеспрямованого розвитку.

Це підтверджує, що діти здебільшого розуміють емоції інших, але не завжди глибоко їх переживають і реалізують у поведінці, що є важливим орієнтиром для подальшої психолого-педагогічної роботи

З метою підвищення достовірності результатів дослідження було застосовано метод спостереження за поведінкою молодших школярів у природних умовах освітнього процесу (на уроках, перервах, у позаурочній діяльності). Спостереження здійснювалося за такими показниками: здатність розпізнавати емоційні стани інших, реакції на емоційні стани однолітків (сум, образа, радість), а також готовність до надання допомоги та підтримки.

У ході спостереження встановлено, що більшість дітей демонструють достатній рівень сформованості когнітивного компонента емпатії. Зокрема, учні досить точно ідентифікують емоційні стани однокласників (смуток, радість, образу, тривогу), вербалізують їх («йому сумно», «вона засмутилась», «він боїться»), що узгоджується з результатами застосованих психодіагностичних методик. Особливо це проявлялося у ситуаціях відкритого емоційного вираження (плач, конфлікт, невдача у навчанні).

Разом із тим емоційний компонент емпатії проявляється менш стабільно. Частина дітей виявляє щире співпереживання (підходять, запитують про самопочуття, намагаються заспокоїти), однак такі реакції здебільшого виникають у ситуаціях, які є емоційно значущими або пов’язані з близькими друзями. У менш значущих або менш виражених ситуаціях емоційний відгук може бути слабким або взагалі відсутнім.

Найбільш проблемним виявився поведінковий компонент емпатії. Спостереження показало, що навіть за умови правильного розуміння емоційного стану іншого та часткового співпереживання, діти не завжди переходять до активних дій допомоги. Наприклад, у ситуаціях, коли один із учнів засмучений або має труднощі у виконанні завдання, лише частина дітей пропонує реальну допомогу (пояснити завдання, підтримати, звернутися до вчителя). Інші обмежуються спостереженням або словесною констатацією стану.

У конфліктних ситуаціях було помічено таке: одні учні прагнуть до примирення та враховують почуття інших, у той час як інші демонструють імпульсивність і не звертають увагу на емоційний стан однолітків.

У процесі спостереження було зафіксовано, що :

– частина учнів активно виявляє емпатійні якості: вони підтримують однокласників, допомагають у складних ситуаціях і чуйно реагують на емоційні стани інших;

– значна кількість дітей демонструє емпатійні реакції переважно ситуативно – частіше за все у відповідь на зовнішній стимул або за ініціативою вчителя;

– у деяких учнів емпатійні прояви виражені недостатньо: вони рідко реагують на переживання інших, часто залишаються байдужими або займають пасивну позицію.

Отже, результати спостереження свідчать про те, що прояви емпатії у молодших школярів мають нестійкий і ситуативний характер. Навіть у дітей із достатнім рівнем емпатії, зафіксованим під час тестування, реальна поведінка не завжди відповідає очікуванням, оскільки їх дії можуть бути непослідовними.

Емпатійні прояви у поведінці дітей значною мірою залежать від:

- рівня емоційної насиченості ситуації;
- ступеня особистісної значущості (дружні стосунки);
- наявності або відсутності зовнішнього стимулювання (заохочення з боку вчителя);
- соціального контексту (колективна чи індивідуальна діяльність).

Ці висновки підтверджують, що емпатія у молодшому шкільному віці перебуває на стадії формування, а між розумінням емоцій і їх практичним виявом у поведінці існує певний розрив.

Таким чином, результати спостереження узгоджуються з даними, отриманими іншими методиками, доповнюють їх і сприяють підвищенню достовірності проведеного дослідження.

Комплексне використання психодіагностичних методик (методика діагностики емпатії А. Меграбіан – Н.Епштейн, методика «Незакінчені

розповіді» Т.Гаврилової та метод спостереження) дозволило всебічно дослідити особливості розвитку емпатії у молодших школярів.

Результати дослідження показали, що:

- переважна більшість учнів має нормальний (середній) рівень розвитку емпатії;
- частина дітей демонструє високий рівень емпатійності, що проявляється у здатності до глибокого співпереживання та просоціальної поведінки;
- виявлена група учнів із низьким рівнем емпатії, які мають труднощі у розумінні та переживанні емоцій інших людей.

Аналіз структури емпатії показав, що:

- найбільш сформованим є когнітивний компонент (розуміння емоцій інших);
- емоційний компонент розвинений на середньому рівні;
- поведінковий компонент є найменш сформованим, що проявляється у недостатній готовності до активної допомоги.

Результати спостереження підтвердили, що емпатійні прояви у поведінці дітей носять переважно ситуативний характер і не завжди відповідають рівню їхніх уявлень про емоційні стани інших людей.

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити висновок, що емпатія у молодших школярів перебуває на етапі активного формування та характеризується нерівномірністю розвитку її компонентів.

Отримані дані свідчать про необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток емоційної чутливості, формування навичок співпереживання та активізацію просоціальної поведінки дітей.

2.3. Засоби та методи формування емпатії: рекомендації для вчителів і батьків

Результати проведеного емпіричного дослідження засвідчили, що у більшості молодших школярів емпатія перебуває на середньому рівні розвитку. При цьому найбільш сформованим виявився когнітивний компонент (розуміння емоцій інших), тоді як емоційний і особливо поведінковий компоненти потребують подальшого розвитку. Дані спостереження підтвердили, що навіть за наявності відповідних уявлень про емоційні стани інших людей діти не завжди реалізують їх у власній поведінці, що свідчить про необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи.

Це дає підстави стверджувати, що розвиток емпатії у цьому віці значною мірою залежить не лише від вікових особливостей дитини, а й від умов її соціалізації, серед яких провідну роль відіграють сім’я, школа та ширше соціальне середовище.

Передусім, важливим чинником формування емпатії є сімейне середовище: емоційна підтримка, стиль спілкування та приклад батьків безпосередньо впливають на формування емпатійних якостей. Як зазначають Н. Берегова та П. Федорчук, характер міжособистісних взаємин у родині, стиль виховання, емоційна атмосфера безпосередньо впливають на формування здатності дитини до співпереживання [3]. Дитина, яка зростає в умовах підтримки, довіри та емоційної відкритості, частіше демонструє чутливість до переживань інших. Натомість дефіцит емоційного контакту або домінування авторитарного стилю виховання, як зазначає Н.Зобенько можуть призводити до зниження емпатійності [17].

Особливу роль відіграє приклад батьків: через механізм наслідування діти засвоюють моделі емоційного реагування. Якщо дорослі виявляють співчуття, допомагають іншим, обговорюють почуття, дитина поступово

інтеріоризує ці форми поведінки. Водночас ігнорування емоцій або їх знецінення може формувати байдужість до переживань інших.

Наступним важливим середовищем розвитку емпатії є школа, зокрема діяльність учителя та особливості взаємодії в учнівському колективі. Вчитель, який в молодшому шкільному віці користується виким авторитетом, задає модель емоційного реагування, формує атмосферу взаємоповаги та підтримки. Як підкреслює О.Ковальчук, сучасна освіта орієнтується не лише на когнітивний розвиток, а й на формування соціально-емоційних компетентностей, серед яких емпатія займає провідне місце. Важливим засобом розвитку емпатії є соціально-емоційне навчання, яке передбачає формування навичок розпізнавання емоцій, саморегуляції та ефективної взаємодії [20]. Вчитель виступає не лише носієм знань, а й значущою фігурою, яка задає емоційні норми взаємодії.

У ході спостереження було встановлено, що у тих класах, де вчитель підтримує доброзичливу атмосферу, заохочує взаємодопомогу та обговорює емоційні ситуації, діти частіше демонструють емпатійні реакції. Натомість за відсутності такої підтримки емпатійні прояви мають ситуативний характер, що узгоджується з отриманими емпіричними даними.

Важливим аспектом є також вплив однолітків, оскільки у молодшому шкільному віці значно зростає роль групової взаємодії. У процесі спілкування діти навчаються враховувати почуття інших, співпрацювати, вирішувати конфлікти. Саме в груповій діяльності відбувається практичне закріплення емпатійних навичок, що особливо важливо для розвитку поведінкового компонента емпатії.

Окрім сім’ї та школи, важливу роль відіграє ширше соціальне середовище, включаючи культурні норми, медіапростір, соціальні події. Сучасні умови, зокрема соціальна нестабільність та вплив кризових ситуацій, можуть як стимулювати розвиток емпатії (через усвідомлення важливості підтримки), так і ускладнювати його (через емоційне перевантаження дітей). Це підтверджується дослідженнями Ю.Кирильчук, Н.Терновик, які вказують

на вплив соціального контексту на емоційний розвиток молодших школярів [19].

Таким чином, розвиток емпатії є результатом взаємодії різних соціально-психологічних умов, серед яких ключовими є сім'я, школа та соціальне середовище. Отримані в ході дослідження результати, зокрема недостатня сформованість поведінкового компонента емпатії, свідчать про необхідність створення спеціально організованих умов, спрямованих на розвиток не лише розуміння емоцій, а й їх практичного втілення у поведінці.

У цих умовах особливо важливим стає питання вибору дієвих способів і методів для формування емпатії у молодших школярів. Л.Журавльова звертає увагу на те, що розвиток емпатії можливий лише за рахунок комплексного впливу на всі її складові: когнітивну, емоційну та поведінкову [13]. Подібної думки дотримуються І.Коган [24], Т.Рябовол [33], Р.Кулаков [27], які наголошують, що процес становлення емпатійності має відбуватися через поєднання навчальної діяльності, емоційних переживань і практичного досвіду спілкування та взаємодії.

З огляду на це, доцільно використовувати такі групи методів:

1. Методи, спрямовані на розвиток розуміння емоцій (аналіз ситуацій, бесіди, обговорення);

2. Методи, що стимулюють емоційне переживання (рольові ігри, ідентифікація з персонажами);

3. Методи формування поведінкових навичок (тренінгові вправи, моделювання ситуацій допомоги).

Саме тому доцільним є впровадження цілеспрямованих форм роботи, зокрема тренінгових занять, інтерактивних вправ та ігрових методів, які забезпечують активне залучення дітей до емоційного переживання та соціальної взаємодії.

З урахуванням результатів дослідження та теоретичних положень було розроблено міні-тренінг розвитку емпатії, спрямований на гармонізацію всіх її компонентів.

Міні-тренінг розвитку емпатії у молодших школярів

Міні-тренінг – це три взаємопов'язаних занять, які спрямовані на розвиток когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів емпатії.

Мета тренінгу: розвиток здатності молодших школярів до розуміння емоцій інших людей, формування навичок співпереживання та готовності до просоціальної поведінки.

Завдання тренінгу:

навчити дітей розпізнавати емоції;

розвинути здатність до співпереживання;

сформувати навички підтримки та допомоги;

сприяти розвитку децентрації.

Тривалість: 3 заняття по 30–35 хвилин кожне.

Форма роботи: групова

Заняття 1. «Світ емоцій»

Мета: розвиток когнітивного компоненту емпатії (розуміння емоцій).

Структура заняття:

Вступна частина (5 хв) створення доброзичливої атмосфери, налаштування на роботу (вправа «Настрій сьогодні»).

Основна частина (20 хв) :

вправа «Вгадай емоцію» (робота з картками або мімікою);

обговорення ситуацій («Що відчуває герой? Чому?»);

міні-дискусія про те, як проявляються різні емоції.

Заключна частина (5–10 хв) – рефлексія («Що нового я дізнався про емоції?»).

Очікуваний результат: діти вчаться розпізнавати та називати емоції, розуміти їх причини.

Заняття 2. «Я і інші»

Мета: розвиток емоційного компоненту емпатії (здатності до співпереживання).

Структура заняття:

Вступ (5 хв) – обговорення попереднього заняття.

Основна частина (20–25 хв):

вправа «Стань на моє місце» (аналіз ситуацій з різних позицій);

рольові ігри (інсценування емоційних ситуацій);

обговорення почуттів учасників.

Заключна частина (5 хв) – рефлексія («Що я відчував, коли був на місці іншого?»).

Очікуваний результат: розвиток здатності до емоційного включення, співпереживання.

Заняття 3. «Допомагаємо разом»

Мета: розвиток поведінкового компоненту емпатії (просоціальної поведінки).

Структура заняття:

Вступ (5 хв) – налаштування на спільну діяльність.

Основна частина (20–25 хв):

гра «Допоможи герою» (пошук рішень проблемних ситуацій);

вправа «Чарівні слова підтримки»;

обговорення варіантів допомоги.

Заключна частина (5 хв) – рефлексія («Як я можу допомагати іншим у житті?»).

Очікуваний результат: формування готовності до допомоги, закріплення емпатійної поведінки.

Окрім тренінгових занять, можна виокремити такі основні засоби та методи формування емпатії:

- бесіди та обговорення емоційних ситуацій;
- рольові та сюжетно-ігрові методи;

- аналіз моральних дилем;
- вправи на розвиток емоційної чутливості;
- соціально-емоційне навчання;
- приклад значущих дорослих;
- організація спільної діяльності дітей.

З огляду на отримані результати, ефективний розвиток емпатії можливий за умови системної роботи як у школі, так і в сім'ї, тому ми пропонуємо ряд рекомендацій для вчителів і батьків.

Рекомендації для вчителів:

- створювати емоційно сприятливе середовище;
- регулярно використовувати інтерактивні методи;
- обговорювати емоційні ситуації;
- заохочувати прояви допомоги;
- виступати прикладом емпатійної поведінки.

Рекомендації для батьків

- підтримувати емоційний контакт із дитиною;
- навчати розуміти почуття інших;
- формувати навички співпереживання через власний приклад;
- обговорювати життєві ситуації;
- заохочувати доброзичливу поведінку

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують необхідність цілеспрямованого розвитку емпатії у молодших школярів, особливо її емоційного та поведінкового компонентів. Впровадження цілеспрямованих форм роботи, зокрема тренінгових занять, інтерактивних вправ та ігрових методів забезпечують активне залучення дітей до емоційного переживання та соціальної взаємодії. Запропонований міні-тренінг і система рекомендацій можуть бути ефективним засобом формування емпатійності та сприяти гармонійному розвитку особистості дитини.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження не вичерпують усіх аспектів проблеми розвитку емпатії у молодших школярів, що зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Насамперед перспективним є поглиблене вивчення динаміки розвитку емпатії у різні вікові періоди, зокрема простеження наступності між дошкільним, молодшим шкільним та підлітковим віком. Це дозволить виявити закономірності формування емпатії та визначити критичні періоди її розвитку.

Важливим напрямом подальших досліджень є розширення емпіричної бази, зокрема збільшення вибірки досліджуваних, залучення учнів різних типів закладів освіти, а також врахування гендерних, індивідуально-психологічних та соціокультурних відмінностей. Це сприятиме підвищенню достовірності та узагальнюваності отриманих результатів.

Перспективним є також дослідження впливу сучасних соціальних чинників на розвиток емпатії, зокрема цифрового середовища, соціальних мереж, дистанційного навчання, а також кризових умов (воєнного стану, соціальних потрясінь). Такі дослідження дозволять краще зрозуміти трансформації емпатійних проявів у сучасних дітей.

Окремої уваги потребує розробка та експериментальна перевірка програм розвитку емпатії, спрямованих на гармонійне формування її когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Доцільним є створення комплексних тренінгових програм для учнів, а також методичних рекомендацій для вчителів і батьків з урахуванням особливостей освітнього середовища.

Крім того, перспективним є вивчення взаємозв’язку емпатії з іншими психологічними характеристиками особистості, зокрема емоційним інтелектом, рівнем тривожності, самооцінкою, агресивністю та соціальною адаптацією. Це дозволить глибше зрозуміти роль емпатії у структурі особистості дитини.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів відповідно до поставленої мети та визначених завдань.

1. У ході теоретичного аналізу встановлено, що емпатія є складним інтегративним психологічним феноменом, який розглядається у межах різних наукових підходів (гуманістичного, когнітивного, соціально-психологічного, діяльнісного). Вона трактується як здатність особистості розуміти емоційні стани іншої людини, співпереживати їй та виявляти відповідну поведінкову реакцію. Визначено, що структура емпатії включає три взаємопов'язані компоненти: когнітивний (розуміння емоцій іншого), емоційний (співпереживання) та поведінковий (готовність до допомоги). Емпатія виконує важливі функції – комунікативну, пізнавальну, регулятивну та моральну, забезпечуючи ефективну міжособистісну взаємодію та розвиток гуманістичних цінностей.

2. З'ясовано, що розвиток емпатії у молодшому шкільному віці зумовлений комплексом соціально-психологічних умов. Провідну роль у цьому процесі відіграють сім'я, яка формує базові емоційні реакції та моделі поведінки; школа як середовище соціалізації та розвитку соціально-емоційних навичок; взаємодія з однолітками, що забезпечує практичний досвід співпереживання; а також ширший соціокультурний контекст. Встановлено, що сприятливе емоційне середовище, демократичний стиль виховання, позитивний психологічний клімат у класі та організація соціально-емоційного навчання є важливими умовами формування емпатії.

3. Охарактеризовано особливості формування емпатії у молодших школярів. Визначено, що цей процес має нерівномірний характер і супроводжується поступовим переходом від егоцентричного сприйняття до здатності враховувати позицію іншого. Виявлено, що у цьому віці швидше

розвивається когнітивний компонент емпатії, тоді як емоційний і особливо поведінковий компоненти потребують цілеспрямованого формування. Емпатійні прояви мають переважно ситуативний характер, а їх рівень залежить від індивідуальних особливостей дитини та умов її соціалізації.

4. Емпіричне дослідження було спрямовано на визначення рівня розвитку емпатії у молодших школярів та аналіз особливостей її прояву. Для досягнення цієї мети використано психодіагностичні методики та спостереження.

За результатами діагностики емпатії (методика А.Меграбіан – Н.Епштейн), проведеного серед 26 учнів 4 класу, встановлено, що переважна більшість учнів (57,7%) має нормальний рівень емпатії; 26,9% дітей (7 учнів) демонструють високий і дуже високий рівень емпатії; 15,4% учнів мають низький рівень емпатії; учнів із дуже низьким рівнем емпатії не виявлено, що є позитивним показником. Це свідчить про загалом достатній рівень сформованості емпатії, однак наявність групи дітей із низькими показниками вказує на необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи.

Аналіз результатів за методикою «Незакінчені розповіді» свідчать про нерівномірність розвитку компонентів емпатії у молодших школярів: найкраще у молодших школярів сформований когнітивний компонент емпатії – 80,8% учнів продемонстрували середній і високий рівні здатності до розуміння емоцій інших людей, дещо нижчими є показники емоційного компонента – майже 77%, а найменш розвиненим є поведінковий компонент – найбільша часина учнів (34,6%) має низький рівень сформованості. Поведінковий компонент емпатії у більшості учнів перебуває на стадії формування та проявляється переважно ситуативно..

Спостереження підтвердило ці результати, засвідчивши, що діти частіше розуміють емоційні стани інших, ніж проявляють активну допомогу та підтримку. Це підтверджує висновок про нерівномірність розвитку емпатії у цьому віці.

5. На основі теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження розроблено практичні рекомендації щодо розвитку емпатії у молодших школярів. Визначено, що ефективними засобами є використання інтерактивних методів навчання, ігрових технологій, вправ на розвиток емоційної чутливості, рольових ігор, казкотерапії, а також впровадження елементів соціально-емоційного навчання. Запропоновано міні-тренінг розвитку емпатії, спрямований на формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів.

Отже, результати дослідження підтверджують, що молодший шкільний вік є сприятливим періодом для розвитку емпатії, однак цей процес потребує системної та цілеспрямованої підтримки з боку вчителів і батьків. Реалізація визначених психолого-педагогічних умов та впровадження спеціально розроблених методів і вправ сприятиме формуванню емпатійної, соціально зрілої особистості.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на комплексне вивчення емпатії як багатовимірного феномену, розширення емпіричних даних та вдосконалення практичних підходів до її розвитку, що сприятиме формуванню гармонійно розвиненої, соціально компетентної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балашов Е. М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Психологія і педагогіка».*2014. Вип. 28. С 28-39. URL: https://psj.oa.edu.ua/articles/2014/n28-ua/Balashov.pdf

2. Басов А. Г. Поняття емпатії в вітчизняній та зарубіжній психології. Одеса: *Молодий вчений*, 2012. 256 с.

3. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 10-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlups_2020_6_4.

4. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатіїв психології. Теорія і практика сучасної психології. 2019. №2. Т.1. С. 28-31. https://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/7.pdf

5. Василенко Л., Савчин М. Вікова психологія : навч. посіб 5-те вид. перер. і допов. Київ: Академія. 2021. 376 с. http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/890/Savchin.pdf

6. Виговська Л. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності. Духовність як основа консолідації суспільства: Міжвід. Наук. збірник. Київ: НДІ «Проблеми людини». 1999. Т. 16. С. 76-81.

7. Вишнівська Н. В. Емпатія як складова вихованості милосердя молодших школярів шкіл-інтернатів: зміст та рівні сформованості [Електронний ресурс]. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 147-154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17(1)__18

8. Візнюк І. М. Особливості розвитку емпатіїу дітей дошкільного віку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2022. Том 33 (72) № 6. С.34-39. DOI https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.6/07

9. Воронова О. Ю., Кавка Л. М. Особливості емпатії у молодших школярів. 2019. С. 64-66. http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/3547/1/Features_of_empathy_in_younger_students.pdf

10. Данилюк, О. К. Гуманно-особистісний підхід до формування особистості молодшого школяра. *Молодь і освіта в умовах викликів XXI століття.* 2024. https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/07a9f72e-4a30-4efd-ab6c-4e495199a6e1/content

11. Деркач І. Ю. Емпатія та її роль в процесі міжособистісної взаємодії. Київ: Педагогіка і психологія. 2017. 172 с.

12. Емпатійний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К.Максименко, О. Главник. Київ: Мікрос-СВС. 2003. 182 с.

13. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2007. 327с.

14. Журавльова Л. П., Шпак М. М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 2015. №3(25). С.85-88.

15. Журавльова Л.П. Методологічні засади дослідження емпатії людини. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські та психологічні науки.* Спец. випуск. 2008. С. 152–155.

16. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : Методичні рекомендації / Л.П. Журавльова,Т.В. Коломієць, А.І. Литвинчук, Т.В. Можаровська. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 42 с.

17. Зобенько Н.А. Особливості впливу сімейного виховання на поведінку дітей молодшого шкільного віку. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. № 3. С.65-73.

18. Кайріс О.Д. Розвиток емпатії студентів педагогічних вузів. Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.пр. Інст-ту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. / За ред. Максименко С.Д. К., 2000. т.2., ч.6. С.279–283.

19. Кирильчук Ю., Терновик Н. А. Вплив війни на розвиток особистості молодшого школяра. *Збірник наукових праць здобувачів вищої освіти та молодих учених Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука».* Рівне. 2025. Вип. 2. С.22-26.

20. Ковальчук О. Соціально-емоційне навчання як засіб розвитку особистості молодшого школяра. *Acta Paedagogica Volyniense*s. 2024. №5. С. 48-54.

21. Ковальчук О. Роль гуманістичних цінностей у структурі особистості молодшого школяра. 2025. С.361- 364. *URL: https://science. kpnu. edu. ua/naukovi-pratsi-vykladachiv*

22. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореферат канд. дис.з психол.(19.00.07 – педагогічна та вікова психологія). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2005. 18с.

23. Коган І.М. Особливості емпатії молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /Заред. акад. Максименка С.Д. К.: 2000. –Т. П, ч. 6. С. 273-279

24. Коган І.М. Розвиток емпатії у молодших школярів. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія.* Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред.акад. Максименка С.Д. К.: 2004. Т. 7. Вип. 3. С. 101-108

25. Кротенко В. І Психологічні особливості емпатії підлітків. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.психол.наук : 19.00.07. Київ. 2001. 22 с.

26. Кротенко В. І. Проблема емпатії у психологічній літературі. Психологія: зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова . К. 2001. Вип. 2(9). Ч. II. С. 55-58

27. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. №15. С. 91-96.

28. Лесик А., Сапранкова К. Психолого-педагогічне обґрунтування розвитку емоційного інтелекту молодших школярів у системі Нової української школи. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. Вип.173. С. 98-101.

29. Максим О. В., Рябовол Т. А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища. *Актуальні проблеми психології* 2018. №18(11). С. 79-90.

30. Матюх Т. М. Емпатія як трансестетичний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.08 – «Естетика» . К. 2016. 23 с.

31. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник. Вид. 3-тє, виправ. Суми: Університетська книга, 2010. 352 с

32. Пуздрач Ю. М. Психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутніх психологів : кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2024. 66 с.

33. Рябовол Т. А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх навчальних закладів. *Молодий вчений*. 2014. №3 (06). С. 97-100. https://surl.li/koepfn

34. Сакалюк О. П. Емпатія як соціально-психологічний феномен. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки. 2013. № 110. С. 147-153.

35. Солодухова Л. В.. Емпатія в світлі різних теоретичних підходів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Психологія*. 2011.Вип.41. С.204-211.

36. Ткачук Т.Л., Коваленко В.О.. Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. In: The 6 th International scientific and practical conference «Innovative development of science, technology and education» (March 14-16, 2024) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2024.С.233-236.

37. Формування сімейних цінностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів : посібник/ Л. В. Гончар, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, А. В. Хижняк; за заг. ред. Л. В. Гончар. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с

38. Чаплак Я.В. Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога. *Psychological journal*. 2018. Т.4. №5(15). С. 24-39. https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/328/212

39. Шикирава Н.М. Емпатія як інтегральна особистісно-професійна якість практичного психолога. *Соціально-психологічні проблеми суспільства*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м.Київ, 16-17 квітня 2021р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 2021. С.119-123

40. Шикирава Н.М. Емпатія як психологічна категорія. *Особистісне зростання: теорія і практика.* Збірник наукових праць за матеріалами ІІІ-ї Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 27 квітня 2018 року). Житомир . 2018. С.148-151. https://eprints.zu.edu.ua/27165/1/Shykyrava.pdf

41. Шувар Н., Закалик Г., Вйонцек О. Емпатійність молодшого школяра як психологічний феномен. *Організаційно-управлінське та економіко-правове забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ*): Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Черкаси, 11 березня 2022 р. Черкаси: ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2022. С139-140.

42. Щербина К. Особливості прояву емпатії у молодших підлітків. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука*-2012» : у 7 т. / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Поліграфічний центр «Copy Art», 2012. Т. 3. С.338-341.

43. Abramson A. Cultivating empathy. American Psychological Association 2021. Vol. 52. №.8. URL: https:// www.apa.org/monitor/2021/11/feature-cultivatingempathy.

44. Feshbach N. D. Empathy in children: Some theoretical and empirical considerations. *The Counseling Psychologist*. – 1975. – Vol. 5, № 2. – P. 25–30.

45. Goldstein A., Michaels G. Empathy Development Training, Consequences / A. Goldstein, G. Michaels. – New Jersey-London. 1985. – 287 p

46. Hoffman M. L.. Empathy and moral development: Implications for caring and justice. New York : Cambridge University Press, 2000. – 326 p.

47. Rogers C.R. Empatic : an unappreciated way of being. *The Counseling Psychologist*. 1975. V. 5, № 2. P. 2–10.

48. Schonert-Reichl K. A. Promoting empathy in school-aged children: Current approaches and implications for practice. *School rampage shootings and other youth disturbances*. New York : Routledge, 2011. P. 159–203.